

Universitat de Lleida
Departament d'Història

AJUNTAMENT D'ALGUAIRE
PATRONAT MUNICIPAL
«JOSEP LLADONOSA I PUJOL»

CULTIUS, ESPECIALITZACIÓ I MERCATS

**X CONGRÉS SOBRE
SISTEMES AGRARIS, ORGANITZACIÓ SOCIAL I PODER LOCAL**

4 a 6 d'abril de 2019

<http://www.sistemesagraris.udl.cat>

Ajuts

Universitat de Lleida

Vicerectorat de Recerca i Innovació

Col·laboren

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

Consell Comarcal del Segrià

La Paeria. Ajuntament de Lleida.

Generalitat de Catalunya. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.

**El procés d'especialització oliverera a la Catalunya interior:
les Garrigues (1850-1950)**

Josep Joan MATEU GONZÁLEZ

El procés d'especialització oliverera a la Catalunya interior: les Garrigues (1850-1950)¹

Josep Joan Mateu González
Professor de Geografia i Història
Departament d'Ensenyament
Generalitat de Catalunya
jmateu27@xtec.cat

RESUM

Aquest treball aborda, a partir d'un enfocament interdisciplinar, l'estudi del desenvolupament agrícola garriguenc. El procés d'especialització oliverera constitueix el veritable nucli vertebrador de les transformacions econòmiques i socials de les Garrigues des de mitjans del segle XIX fins la darrera postguerra. Es posa de manifest, així, que aquesta resposta –l'especialització oliverera– generada directament pels requeriments del desenvolupament de l'economia de mercat, incloïa en si mateixa la base de les seves limitacions. Tot i que va permetre superar la crisi finisecular, ja des d'abans de la guerra civil, la via de desenvolupament agrari adoptat (basat en la consolidació d'una estructura predominantment familiar) es va mostrar incompatible amb el desenvolupament capitalista i va abocar la comarca vers la marginalitat.

PARAULES CLAU

Desenvolupament Regional, Cultius, Olivera, Oli, Cooperativisme Agrari, Les Garrigues

¹. La realització d'aquest treball va ser possible gràcies a la concessió de dues beques d'investigació finançades, successivament, per la Fundació Pública de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida i la Generalitat de Catalunya.

Introducció

En aquest treball estudiem el desenvolupament agrícola garriguenc –des de mitjans del segle XIX fins la darrera postguerra–, que va tenir com a nucli vertebrador l'aprofundiment de l'especialització oliverera iniciada a mitjans del set-cents, mitjançant l'anàlisi de variables com el moviment poblacional, els canvis en l'ús del sòl i de les produccions o en el grau de control de la seva comercialització per part de les diferents categories de propietaris.

Actualment, la comarca agronòmica de les Garrigues (mapa 1), oliverera per excel·lència i climàticament semiàrida, comprèn 32 municipis lleidatans i ocupa un total de 104.704 hectàrees². L'anàlisi en profunditat de totes les variables en una zona tan extensa desbordaria, de molt, l'objectiu del nostre treball. Hem cregut convenient, en aquest sentit, delimitar-ne una mostra representativa que ens serveixi a mena de laboratori social sobre el qual enfocar el nostre microscopi analític. Així, el treball empíric se centra bàsicament en dos d'aquests municipis: Llardecans i Maials³. Es tracta, és clar, d'una anàlisi microhistòrica que, si hi afegim els problemes que presenten les fonts disponibles, obliga a ésser molt cauts en les conclusions. De tota manera, és en aquesta escala espacial on, a partir d'un estudi detallat i sistemàtic, es poden copsar tendències i mecanismes que des d'una altra perspectiva més genèrica podrien passar desapercebuts. El nostre esforç, en altres termes, únicament tindrà sentit si a més de proporcionar-nos pautes per comprendre què hi ha d'específic en l'evolució dels municipis escollits també ens permet copsar la seva estreta vinculació amb el que s'esdevé fora d'aquest espai tan limitat.

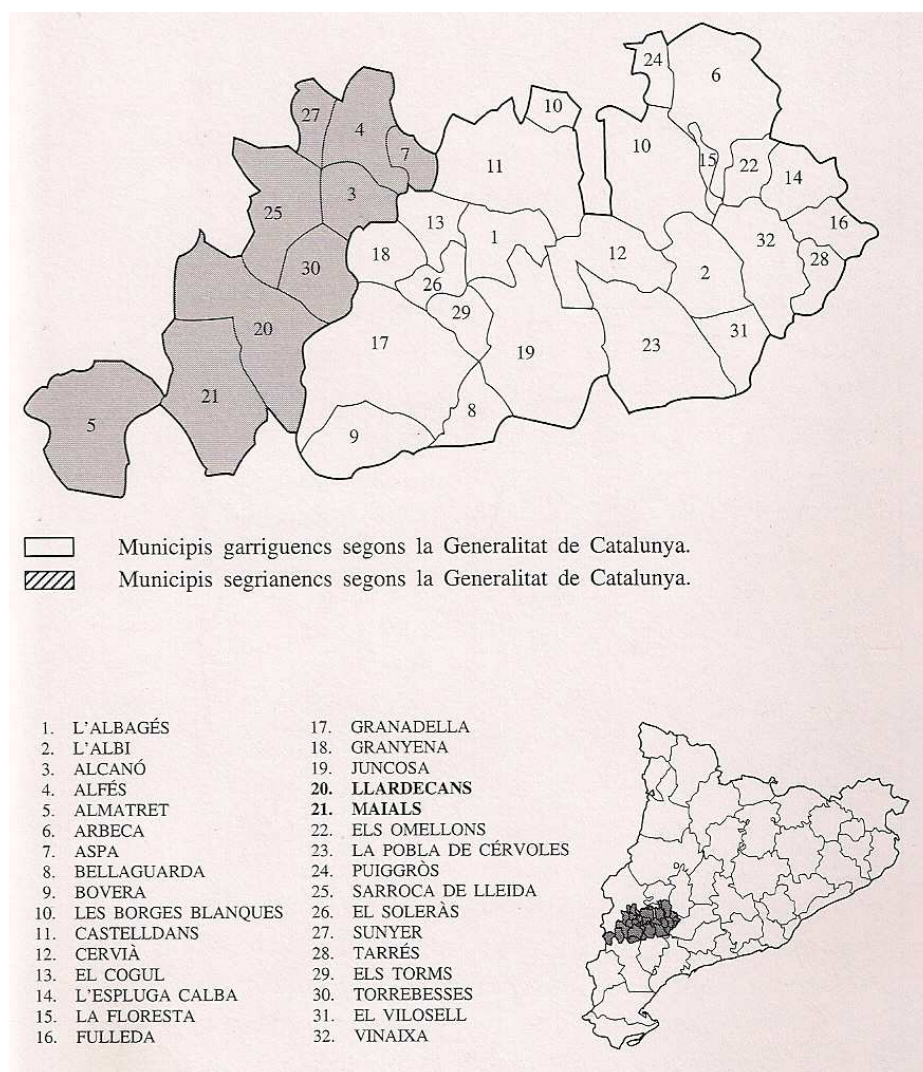
La principal variable que permet copsar els trets generals de la conjuntura agrària és la caracterització poblacional. Hem considerat imprescindible introduir les dades del

². Aquesta comarca, considerada en termes agronòmics (a partir de la definició del Ministerio de Agricultura que es pot consultar a Instituto Nacional de Estadística, 1991: 69-71 i XXXII), concentra el 78,42% de la superfície oliverera de la província de Lleida i inclou tots els municipis que pertanyen a la comarca de les Garrigues entesa com la unitat politicoadministrativa definida per la Generalitat a la LLOT de 1987 (tret de Juneda) així com 9 municipis (32.344 hectàrees) que segons aquesta mateixa divisió comarcal catalana corresponen al Segrià.

³. Tots dos municipis resten situats a poc menys de 40 quilòmetres al sud de la ciutat de Lleida i, encara que administrativament formen part del Segrià, comparteixen amb les Garrigues els conreus, en especial l'olivera, i l'estructural problema de la manca d'aigua (Lladonosa, 1983: 174-178). A més, la seva extensió (6.555 hectàrees el terme de Llardecans i 5.714 hectàrees el terme de Maials) representa l'11'7% total de les Garrigues agronòmiques i, segons les dades oficials de la campanya oliera de 1960-1961, ocupaven el segon i tercer lloc (comarcal i provincial) per volum productiu darrere les Borges Blanques (1.149 tones d'oli). Les 1.103 tones d'oli de Maials i les 940 tones d'oli de Llardecans deixen ben clar tant la seva representativitat com el procés d'especialització oliverera experimentat.

llarg període 1718-1950 referides tant al conjunt de les Garrigues com al de l'àrea d'estudi (taula 1) per un doble motiu. El primer és que ens facilitarà elements per poder precisar fins a quin punt la nostra àrea és representativa del conjunt comarcal i, el segon, fa esment a poder contextualitzar adientment el que s'esdevingué a partir de les dècades centrals del segle XIX. D'entrada, tant si prenem com a unitat d'anàlisi l'àrea d'estudi com les Garrigues es constata l'existència de dues crisis. La primera, pels volts de 1877-1887, tot i la seva minsa incidència suposa la ruptura d'una tendència de creixement continuada en les dècades precedents mentre la segona, especialment greu a partir dels anys vint del segle XX i perllongada més enllà de 1950, qüestiona el nou ascens poblacional aconseguit en l'interval 1887-1910. Cal esmentar, així mateix, que el creixement més impressionant, amb tot, és el protagonitzat durant l'interval 1718-1857.

Mapa 1.
Situació de les Garrigues agronòmiques en el mapa de Catalunya.

Font: Mateu (1996a: 213).

Taula 1.
Evolució poblacional de les Garrigues agronòmiques i de l'àrea d'estudi.

Anys	Les Garrigues		Llardecans		Maials		Global àrea	
	Hab.	Índex	Hab.	Índex	Hab.	Índex	Hab.	Índex
1718	4.048	13,23	123	10	96	6	219	7,66
1787	13.852	45,27	242	21	209	12	451	15,77
1830	13.813	45,14	450	38	226	13	676	23,64
1842	15.265	49,89	422	36	293	17	715	25,00
1857	30.597	100,00	1.176	100	1.684	100	2.860	100,00
1860	31.834	104,04	1.356	115	1.759	104	3.115	108,92
1877	33.947	110,95	1.529	130	2.041	121	3.570	124,83
1887	32.665	106,76	1.328	113	1.978	117	3.306	115,59
1900	34.014	111,17	1.351	115	2.271	135	3.622	126,64
1910	36.063	117,86	1.488	127	2.650	157	4.138	144,69
1920	35.961	117,53	1.386	118	2.579	153	3.965	138,64
1930	33.853	110,64	1.230	105	2.366	140	3.596	125,73
1936	33.168	108,40	1.228	104	2.200	131	3.428	119,86
1940	30.102	98,38	1.094	93	1.988	118	3.082	107,76
1950	29.736	97,19	1.050	89	1.983	118	3.033	106,05

Font: Elaboració pròpia a partir de Lladonosa (1983: 28 i 216) i Iglesias (1961: 419 i 422).

L'explicació d'aquests fenòmens poblacionals cal cercar-la en l'estudi de les estructures econòmiques i socials del camp d'aquesta comarca. Força indicis, en aquest sentit, ens poden ésser proporcionats per l'anàlisi de la distribució i evolució dels conreus⁴. Malauradament no disposem de dades quantitatives referides al segle XVIII i la primera meitat del següent però la primera conclusió que es desprèn de la taula 2 és que al llarg de la centúria considerada (1850-1950) es perllonga un procés d'especialització oliverera, ja important abans de 1854-1860, en detriment dels cereals mentre la vinya i els ametllers segueixen evolucions oposades. Així, la vinya d'una minsa posició inicial davalla fins percentatges ínfims i, en canvi, d'ametllers cada cop en consta més on abans hi havia cereals. S'inicia, doncs, una línia ascendent que es consolidarà a la segona meitat del segle XX quan aconseguirà desbancar als cereals i esdevenir el segon conreu, en termes superficials i també econòmics, de la comarca (Mor, 1985: 83).

En els següents apartats ens proposem dur a terme un seguiment exhaustiu del procés considerat tot caracteritzant, en detall, les quatre conjuntures per les quals travessà l'agricultura garriguenca entre 1850 i 1950. Durant la segona meitat del segle XIX passà per dues fases ben diferenciades. La primera suposà una accentuació del procés de creixement i expansió precedent basat en l'olivera. L'altra inclogué els dos darrers decennis i estigué definida per la crisi finisecular. La seva superació

⁴. Aquesta és si més no la línia de pensament de Vilar (1986: vol. 3: 96-98 i 362-367) que sols s'explica el creixement demogràfic de les Garrigues administratives (4,5 habitants/km² a 1718, 15,2 a 1787 i 37,1 el 1936) com la conseqüència d'un procés d'especialització oliverera.

s'esdevingué a les primeres dècades del segle XX fins que a mitjans de la tercera tocà fons i s'inicià una nova fase depressiva que tingué continuïtat fins més enllà de 1950.

Taula 2.
Distribució dels conreus a l'àrea d'estudi des de 1854-1860 fins a 1949-1953.

Llardecans

Conreus	1854		1877		1949	
	ha	%	ha	%	ha	%
Olivera	1.289,4	55,01	580,2	14,40	2.095,9	57,16
Cereals	911,6	38,89	218,7	5,43	168,8	4,60
Vinya	142,9	6,10	84,2	2,09	16,8	0,46
Ametllers	-	-	-	-	8,9	0,24
Cereals/Ametllers	-	-	475,0	11,79	843,8	23,01
Cereals/Oliveres	-	-	2.125,8	52,77	9,6	0,26
Cereals/Vinya	-	-	94,9	2,36	-	-
Oliveres/Ametllers	-	-	-	-	460,3	12,56
Oliveres/Vinya	-	-	-	-	-	-
Cereals/Oliveres/Ametllers	-	-	440,6	10,94	53,9	1,47
Horts	-	-	8,8	0,22	8,7	0,24
Total	2.343,9	100,00	4.028,2	100,00	3.666,7	100,00

Maials

Conreus	1860		1880		1953	
	ha	%	ha	%	ha	%
Olivera	1.055,6	42,84	930,5	39,22	1.740,9	66,35
Cereals	1.265,6	51,32	500,1	21,08	272,0	10,37
Vinya	143,9	5,84	72,8	3,07	50,4	1,90
Ametllers	-	-	-	-	560,8	21,38
Cereals/Ametllers	-	-	212,4	8,95	-	-
Cereals/Oliveres	-	-	288,3	12,15	-	-
Cereals/Vinya	-	-	186,2	7,85	-	-
Oliveres/Ametllers	-	-	-	-	-	-
Oliveres/Vinya	-	-	173,5	7,31	-	-
Cereals/Oliveres/Ametllers	-	-	-	-	-	-
Horts	-	-	8,9	0,37	-	-
Total	2.465,1	100,00	2.372,7	100,00	2.624,1	100,00

Global de l'àrea d'estudi

Conreus	1854-1860		1877-1880		1949-1953	
	ha	%	ha	%	ha	%
Olivera	2.345,0	48,76	1.510,7	23,60	3.836,8	60,99
Cereals	2.177,2	45,27	718,8	11,23	440,8	7,01
Vinya	286,8	5,97	157,0	2,45	67,2	1,07
Ametllers	-	-	-	-	569,7	9,05
Cereals/Ametllers	-	-	687,4	10,74	843,8	13,41
Cereals/Oliveres	-	-	2.414,1	37,72	9,6	0,15
Cereals/Vinya	-	-	281,1	4,39	-	-
Oliveres/Ametllers	-	-	-	-	460,3	7,32
Oliveres/Vinya	-	-	173,5	2,71	-	-
Cereals/Oliveres/Ametllers	-	-	440,6	6,88	53,9	0,86
Horts	-	-	17,7	0,28	8,7	1,14
Total	4.809,0	100,00	6.400,9	100,00	6.290,8	100,00

Nota: L'amillament de Llardecans de 1854 no inclou les propietats posseïdes a la partida d'Adà (inclosa administrativament dins el terme de Llardecans) per propietaris residents a Maials. Això suposa que la superfície de cereals consignada sigui menor a la real.

Font: Elaboració pròpia a partir dels amillaments corresponents (Arxiu Municipal de Llardecans –AMLL– i Arxiu Municipal de Maials –AMM–).

Una llarga època d'expansió

El progrés oliverer del set-cents a diferents indrets de Catalunya estava relacionat amb l'increment de la demanda d'oli que es comercialitzava, bàsicament, a l'interior del país. Durant tot el vuit-cents s'ha posat de manifest que l'àrea ocupada per l'olivera continuà creixent a les províncies de Lleida i Tarragona i, en especial, a la comarca de les Garrigues i zones de la Noguera, l'Urgell i la Segarra, on va esdevenir conreu especialitzat⁵. Així, des del principi del segle XVIII fins a les dècades centrals del segle XIX es presenten dues etapes de molt diversa durada i significació.

A la primera (1718-1842) es produeix un creixement poblacional ininterromput encara que més lent en el cas de la nostra àrea d'anàlisi. La raó cal cercar-la en el fet que els municipis de Llardecans i Maials es troben a l'extrem sud-occidental de la comarca i, allí, la situació de partida era més baixa a causa de l'existència de despoblats com el d'Adà que havia estat agregat al terme de Llardecans. Fou precisament per aquest fet que s'hi endegà un procés de colonització agrícola ben documentat⁶ i que les conquestes poblacionals i econòmiques es posaren de manifest amb l'edificació, a partir del segon terç del segle XVIII, de noves esglésies a gairebé totes les poblacions de la zona. Durant aquests anys, l'olivera segueix una expansió paral·lela a l'experimentada per tots els conreus, tret d'indrets molt puntuals on arriba a substituir parcialment alguna superfície cerealícola (Giralt, 1990: 245). Les raons genèriques que es poden argumentar per explicar el creixement oliverer que venim comentant són diverses. La principal, amb tot, fa esment al fet que la millora dels transports i l'articulació creixent dels mercats

⁵. Vegeu Vilar (1986: vol. 3: 363-364), Garrabou i Pujol (1987: 69-70), Giralt (1990: 244-255), Vicedo (1991), Mor (1984) i Sales (1995). Pel que fa a la resta de l'Estat vegeu, en especial, Zambrana (1985 i 1987), Infante (2012 i 2014) i Morey i Molina (2016).

⁶. A les terres de Lleida aquest procés colonitzador era bàsicament de caràcter intensiu però a la zona garriguenca es basà en establiments d'oliveres arbequines impulsats per alguns nobles. Entre d'altres, el príncep de Belmonte a Torregrossa, els Medinacelli a Arbeca i el baró de Maials a Llardecans i Maials (Vicedo 1991: 116-119). Pel que fa a aquest darrer, podem esmentar que entre 1751 i 1755 va comprar 4.432 plançons d'olivera arbequina i que va fer que els pagesos de Maials els plantessin a la seva finca de la Devesa, la qual cosa implicava també la construcció d'espones i la formació de formiguers (Sales, 1994: 16-18; Vicedo 2007: 225).

permeté iniciar processos d'especialització regional⁷. Els conflictes bèl·lics de la guerra del Francès i la primera carlinada, per contra, devien contribuir a alentir el procés.

“Els bons anys de mitjan segle XIX” és una expressió de Giralt que pretén reflectir la forta expansió de l'olivera a Catalunya i, molt especialment, al sud i a l'oest del Principat, entre 1842 i 1860 que era deguda a tot un seguit de causes:

“Una era la puja del preu de l'oli com a resposta a la demanda motivada pel creixement demogràfic i el desenvolupament industrial; una altra era l'oferta de grans espais erms i susceptibles de conreu, especialment a les zones de ponent i de migjorn, com a conseqüència de la desamortització; i, finalment, la tranquil·litat que, tot i l'alçament dels *matiners*, imperava al camp un cop acabada la guerra carlina. A escala domèstica cal afegir el fet que per al pagès era avantatjós poder comptar amb un conreu no gaire exigent, la collita del qual li asseguraria unes jornades de treball en els mesos encalmats de l'hivern i un producte necessari per al consum familiar” (Giralt, 1990: 245).

Aquesta segona etapa, d'uns vint anys de durada, es caracteritzà, d'acord amb els censos, per un creixement poblacional sense precedents: mentre a les Garrigues la població es duplicà, al conjunt de Llardecans i Maials arribà a quadruplicar-se. Responia, sense cap mena de dubte, a una especialització oliverera visible en el fet que a 1854-1860 (tornem a la taula 2) ja hagués esdevingut el cultiu principal. El segon conreu, a poca distància, continuava éssent, amb tot, el cereal. El tercer lloc estava ocupat per la vinya i, finalment, de forma merament testimonial apareixien els ametllers.

Les impressions precedents encaixen plenament amb els comentaris fets per Madoz tot just una dècada abans. A nivell provincial constatava que “en la parte de cultivo de la vid y olivo ha ganado mucho la agricultura, especialmente en el olivo, que se planta y cría con mucho esmero” per afegir, seguidament, que les plantacions de vinya i olivera progressaven molt a les Garrigues des d'un parell d'anys abans. Pel que fa a l'elaboració i purificació de vins i olis quedava molt camí per fer dins la província tot i que a les Garrigues, per contra, la producció d'oli era “de la más escelente calidad”. La vinya i l'olivera eren, en definitiva, els cultius que permetien ampliar la superfície posada en conreu als petits turons característics de la comarca. El pas previ, també posat de manifest per Madoz, consistia en la construcció d'espones de pedra seca, que exigien una gran quantitat de treball, a fi d'anivellar el terreny:

⁷. Vegeu Vilar (1986, vol. 3: 356), quan esmenta que al segle XVIII en alguns indrets els conreus arbustius mediterranis (olivera i vinya) s'han afermat no sols a costa de rompudes sinó també en detriment dels cereals perquè: “els febles rendiments d'aquests a secà, la dura càrrega de llavor –cal reservar un quart de la collita cada any– feren preferir molt ràpidament la producció d'oli i del vi així que el proveïment en grans, per compres exteriors, i la sortida d'una producció especialitzada semblaren possibles”.

“Una de las primeras necesidades sobre la agricultura de este país, es la de hacer paredes, construir márgenes, riberas y estacadas para nivelar las tierras y evitar los malos efectos de los aguaceros (...)”⁸

Aquest procés d'especialització de conreus es continuà en el període 1860-1880. Les Garrigues, per comptes d'estar sotmeses a la crisi de caràcter general que segons Giralt (1990: 247) s'esdevingué a Catalunya, a finals de la dècada dels anys setanta disfruten d'una època de prosperitat. Almenys això sembla deduir-se del fet que el 1877, com vèiem, s'assoleix el màxim poblacional de tot el segle XIX. Aquesta bonança econòmica s'explica en darrer terme per l'aprofundiment de l'especialització oliverera. Hi ha, en aquesta línia, dos indicadors que ho palesen sense cap mena de dubte. El primer és l'esmentada evolució de la superfície ocupada pels diferents conreus entre 1854-1860 i 1877-1880 que, convé recordar-ho, es caracteritzà pel predomini del cereal associat amb cultius arboris i, molt especialment, amb oliveres (taula 2). L'altre és l'evolució seguida pels molins oliers. D'acord amb Madoz, vers 1845, Llardecans en tenia un amb dues premses (segurament l'anomenat “Molí de la Vila”) i a Maials n'hi havia dos (el de la Vila construït el 1832 i el del baró de Maials). Al cap de tres dècades i mitja, l'any 1880, ens consta que Llardecans disposava de 9 molins (amb 15 premses de viga) i que Maials havia assolit la xifra de 13 molins (amb 27 premses de viga)⁹. L'augment del seu nombre, un cop eliminades les traves a la constitució de molins privats, deixa ben clara la importància creixent que el conreu oliverer va experimentar durant aquestes dècades¹⁰.

Cal esmentar, amb tot, que coexistien diferents orientacions productives en funció de la posició econòmica de les explotacions (gràfica 1). Les petites tenien una vocació oliverera a tota prova (entre el 75 i 85% de la seva superfície hi estava dedicada) i els mitjans i grans terratinents, en canvi, dedicaven gairebé totes les seves terres, per igual, a dos cultius: els cereals i l'olivera. La raó de fons es troba en l'accés i el repartiment desigual de la propietat agrària tant pel que fa a nivell superficial com a la qualitat de les terres posseïdes. Els jornalers i petits propietaris, doncs, centraven les

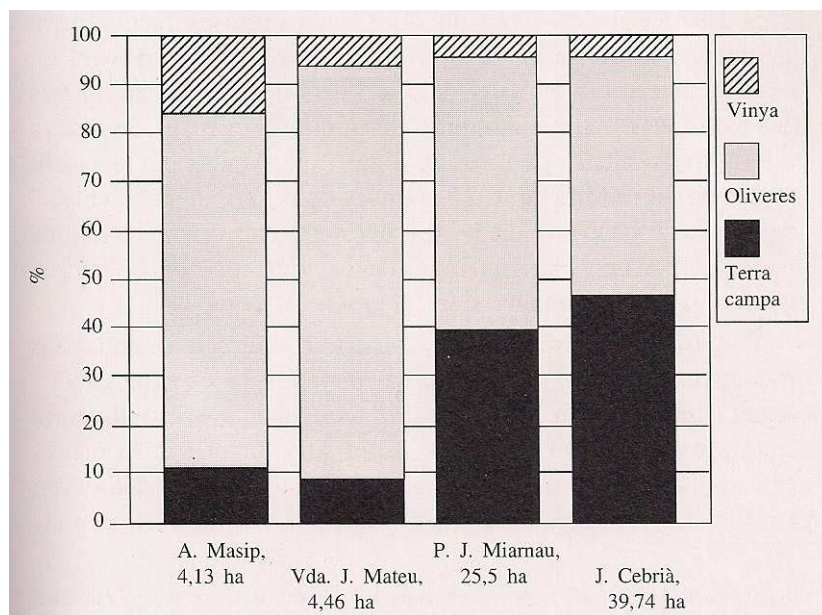
⁸. Madoz (1985, vol. 1: 39). Els comentaris precedents procedeixen de les pp. 38 i 62. Pel que fa a la pedra seca vegeu Martin i Preixens (2005); Queralt (2008) i Aldomà (coord.) (2013).

⁹. Madoz (1985, vol. 2, 28 i 137) i Arxiu Municipal de la Paeria de Lleida (AMPLL), segle XIX, capsa 1610, lligall “Censos i enquestes”. En el cas de Maials podem esmentar, així mateix, que d'acord amb l'amillament de 1860, ja disposava aleshores d'onze molins oliers. També tenim constància que dos grans terratinents de Llardecans tenien molins, aproximadament, des de 1850.

¹⁰. Al conjunt de la comarca es produeix una evolució de característiques similars. D'acord amb Madoz (1985), la gran majoria dels pobles garriguencs disposava d'un a tres molins d'oli, tret de l'Albi i Fullella, mentre que Juneda en tenia ja vuit i a Arbeca i les Borges Blanques eren “muchos”. L'any 1880, en canvi, a l'Albi hi ha set molins oliers; Vinaixa ha passat de tres a sis i Cervià, per posar un darrer exemple, té quinze premses (una de ferro) mentre a mitjan segle sols en tenia set.

seves aspiracions a poder adquirir alguna parcel·la erma, sovint a les vessants dels turons, i anar-la posant en conreu mitjançant el binomi vinya i olivera a fi d'obtenir alguns ingressos complementaris als guanyats quan anaven a treballar pels benestants. Aquests darrers, per la seva banda, disposaven de les terres més fèrtils, ubicades a les valls, on conreaven molt cereal ja que si hi haguessin fet plantacions homogènies d'oliveres o ametllers en indrets tan desprotegits el fred les hauria matat¹¹.

Gràfica 1.
Utilització del sòl de quatre cases de Llardecans el 1854.

Font: Elaboració pròpia a partir de l'amillament de 1854.

Creiem haver posat de manifest, fins ara, que la bonança econòmica responia a un procés d'especialització oliverera continuat des de la segona meitat del segle XVIII. Els petits propietaris, però, estaven obligats a vendre les seves minses produccions immediatament després de collides, quan els preus, a causa de l'acumulació de l'oferta, eren més baixos. La situació era especialment favorable, en canvi, per als grans terratinents que disposaven d'un accés preferencial, en funció del volum patrimonial, als mercats de capitals, de comercialització de la producció i de mà d'obra. Expressat en d'altres termes, en un context on no existien institucions creditícies, els grans propietaris

¹¹. Al context de les Garrigues es considera petit propietari el que disposa de menys de 10 hectàrees, erms inclosos. La distinció entre mitjans i grans terratinents es situa al límit de les 50 hectàrees (Mateu 1996a: 36-37). Cal tenir present, també, que els grans terratinents de Llardecans disposaven de les millors terres (el terme rural d'Adà i la major part dels bancals que hi a les rodalies del municipi) que conreaven amb els tipus de cereals més idonis: blat a les fondalades frescals de vora el poble i ordi a les terres més fortes d'Adà. Si l'estatus socioeconòmic assolit per l'explotació era alt es tendia a produir més ordi. Això es reflectia en les grans sitges que tenien a davant de casa al carrer Major i en els amplis corrals per oví, ben aprop dels rastolls, que hi havia als masos d'Adà.

incrementaven els seus guanys mitjançant el recurs al préstec de capitals. Els baixos salaris de l'època també els eren especialment favorables, així com el fet que, mitjançant els seus molins oliers, aconseguien captar el valor afegit generat en la transformació de les olives (que compraven als pagesos) en oli (que venien al mercat). Si hi afegim el tracte fiscal preferent que rebien per part de la Hisenda Pública (contribuïen proporcionalment menys per unitat de superfície que les altres categories de propietaris) s'entén perfectament perquè intentaven salvaguardar aquesta situació de predomini econòmic i social recurrent a matrimonis homogàmics i al control dels principals òrgans del poder municipal (Mateu, 1996a: 65-76).

Finalment, abans de passar a l'apartat següent, cal esmentar que al llarg de tot aquest període el predomini de l'activitat agrària continuà essent aclaparadora a tota la comarca i gràcies a l'especialització oliverera les expectatives de futur eren bones, tot i que matisades per la situació marginal respecte a les grans obres hidràuliques que mantingué la zona molt lluny del punt de mira de la burgesia¹². El principal element de preocupació aleshores, però, era la pèssima situació de les infraestructures viàries que restà com l'afer pendent per excel·lència fins al primer terç del segle XX. Són nombroses les queixes formulades, en aquest sentit, l'any 1880. No és necessari anar a buscar els exemples gaire lluny. Des de Llardecans deien que els camins no eren transitables pels carros durant la temporada de pluges i a un altre poble veí que quedava especialment incomunitat, Almatret, portaven encara més enllà el raonament en afirmar que repercutia en els preus percebuts i pagats: “razón por la cual son pagados a menos precio los productos de exportación y a sobreprecio los de importación”¹³.

La crisi agropecuària del final del segle XIX i la seva superació

A nivell poblacional es constata una crisi entre 1877-1887 que suposa un punt d'inflexió en la tendència de creixement iniciada al segle XVIII. La recuperació, amb

¹². A les contrades de la Catalunya interior susceptibles d'ésser irrigades, en canvi, el procés fou el contrari. Fou el cas, durant el segle XIX, de l'àrea d'influència del Canal d'Urgell (Mateu, 1982; Ramon, 2013) i, al nou segle, de la del Canal d'Aragó i Catalunya (Bretón, 2000; Mateu, 2017).

¹³. AMPLL, segle XIX, capsa 1610. La situació sols canvià el segle XIX a la vessant nord de la comarca degut a la millora que representà en l'àmbit del transport la posada en funcionament del ferrocarril Lleida-Tarragona. Aquesta zona també es veié afectada, paral·lelament, per la construcció del Canal d'Urgell el 1861. Tot i això, les diferències amb la resta de la comarca foren, durant un llarg període, mínimes. Durant els primers anys el canal perjudicà els pagesos per les pèrdues continuades de collites i les pestes (febres pal·lúdiques) que originà. No fou fins 1910-1915 quan començaren a manifestar-se els beneficis dels nous regs encara a causa de l'estiuatge del canal els conreus continuaven essent l'oli, el vi, els cereals i els ametllers. A la darrera dècada del segle XIX, finalment, es construí la xarxa ferroviària que enllaçà Flix amb Reus i permeté canalitzar part de la producció de la vessant sud de la comarca vers Flix.

tot, no es feu esperar gaire. Així, l'any 1900 ja s'havia tornat a superar el nivell poblacional de 1877 i la nova fase d'ascens s'anà consolidant fins la dècada de 1920.

Pel que fa a l'evolució dels conreus ens veiem obligats a usar com a indicadors els criteris de rendibilitat i, pel període posterior a 1880, algunes series de produccions de les quals disposem. Som conscients dels inconvenients inherents a una anàlisi d'aquest tipus (la rendibilitat sols facilita una aproximació indirecta, les produccions poden variar fàcilment d'un any a un altre i cal tenir en consideració els constrenyiments ecològics del medi), però considerem que la impossibilitat d'una aproximació alternativa i que sigui factible obtenir línies tendencials mínimament fiables bé mereixia l'esforç. La taula 3 ofereix unes xifres referides a la rendibilitat dels principals conreus de les Garrigues en dos moments de la segona meitat del segle XIX. La darrera, en concret, s'insereix dins de l'anomenada crisi finisecular i, per aquest motiu, el contrast amb la precedent ens ha de permetre assenyalar les línies generals de la qüestió.

En termes absoluts, el volum més elevat de beneficis correspon en tots els casos a l'olivera. En els altres conreus, en canvi, es produeixen variacions significatives. Mentre que l'any 1863 la vinya i el cereal comparteixen gairebé els mateixos beneficis, el 1890 la primera aconsegueix duplicar els del segon que es veu relegat a la tercera posició. Aquesta evolució, amb tot, encobreix la davallada generalitzada de beneficis mesurada en pessetes per hectàrea que cal atribuir a la crisi agropecuària del final de segle. A més, pel que fa a la taxa de benefici, les diferències no són tan clares i fins i tot s'hi produeixen distorsions molt importants: les quantioses inversions exigides pel conreu més intensiu (llegiu olivera) expliquen que el 1863 sigui lleugerament superada per la vinya en termes relatius i que, a Llardecans, l'increment proporcional de les despeses de la vinya suposi la seva relegació a un segon terme.

Taula 3.
Rendibilitat de conreus a dos indrets de les Garrigues (pessetes/ha).

Conreus	Bovera 1863				Llardecans 1890			
	A	B	C	D	A	B	C	D
Olivera	210,26	187,26	23,00	12,28	172,12	156,40	15,72	10,05
Cereal	171,07	155,06	16,01	10,32	239,77	234,60	5,17	2,20
Vinya	146,43	130,33	16,10	12,35	152,95	142,60	10,35	7,26

Nota: A significa ingressos o productes bruts, B = despeses de conreu, C = beneficis i D = taxa de benefici ($C * 100 / B$). Correspon a la rendibilitat mitjana de les tres diferents qualitats de sòls. El cereal fa referència al blat. Els resultats obtinguts provenen del càlcul de la mitjana aritmètica de les tres qualitats de terres que es consignaven a les cartilles, que servien per fixar la base impositiva per als amillaments.

Font: Elaboració pròpia a partir de Sales (1995) i la Cartilla Avaluatòria de Llardecans.

El tret més important el constitueix, doncs, la inexistència d'un predomini aclaparador d'un conreu sobre els altres atenent a la taxa de beneficis a mitjan segle XIX. Al final de la centúria, en canvi, el conreu que millor suporta la crisi i es destaca de la resta és l'olivera. Pel que fa al també elevat índex de rendibilitat de la vinya cal atribuir-lo al fet que aleshores les Garrigues encara no està afectada per la fil·loxera (hi arribà el 1899) i la viticultura catalana encara manté les exportacions a França a un bon preu fins el 1892, en què acaba el tractat comercial i els preus pateixen una gran davallada.

Amb la intenció d'assolir una major precisió en la caracterització de quin fou l'impacte de la crisi finisecular i les respostes que s'anaren imposant, a la taula 4 oferim una comparació de les produccions consignades per terme mig entre 1875-1880 i el primer terç del segle XX. Cal tenir present que únicament es tracta d'una aproximació als canvis de conreus introduïts bàsicament al terme municipal de Llardecans ja que les fonts de què disposem sols recullen els residents en aquest poble.

Taula 4.
Mitjanes productives anuals dels residents a Llardecans.

	Olives			Vi		
Anys	Quarteres	Índex	Anys	Càrregues	Índex	
1875-1880	8.981	100,00	1875-1880	2.000	100,00	
1907-1911	23.731	264,24	1906-1910	217	10,85	
1912-1916	19.526	217,42	1911-1915			
(...)			(...)			
1929-1932	23.076	256,94	1928-1931	178	8,90	
	Blat		Ordi		Civada	
Anys	Quarteres	Índex	Quarteres	Índex	Quarteres	Índex
1875-1880	7.000	100,00	9.000	100,00	200	100,00
1906-1910	7.315	104,50	7.660	85,12	202	100,80
1911-1915	3.197	45,67	2.822	31,36	816	408,00
(...)						
1928-1931	3.288	46,97	7.344	81,60	168	84,00

Font: Elaboració pròpia a partir de la resposta de Llardecans a l'enquesta de 1880 -AMPLL, segle XIX, capsa 1610, Llegall "Censos i enquestes", carpeta "Antecedentes referentes a la construcción del ferrocarril por el Pirineo Central"- i de les produccions recol·lectades per la Societat d'Aigües de Llardecans (AMLL).

Es pot constatar que la producció d'olives s'ha més que duplicat i el vi, en canvi, ha sofert una davallada dràstica (de prop del -90%). Per la seva banda, els cereals es van mantenint amb una certa tendència a la baixa, llevat de casos excepcionals com el quinquenni 1911-1915 en què la sequera i les gelades van causar estralls excepte a la civada que, precisament el 1915, assolí una gran collita.

En termes generals, aquestes tendències de producció ratifiquen les esboçades unes pàgines abans sobre els conreus i permeten concloure que l'especialització oliverera fou especialment intensa arran de la crisi del final de segle. En molta menor mesura és paral·lela la progressiva introducció d'ametllers a les espones dels bancals sense que en cap moment, però, se'n fes plantacions homogènies¹⁴. Pel que fa a aquests darrers la seva presència vers 1875-1880 és fora de dubte. Primerament perquè com vèiem s'esmenten a l'amillament de Llardecans i, també, perquè a les respostes a l'enquesta de 1880 la resta dels pobles de les Garrigues en consignen la producció. El motiu pel qual s'omet en el cas de Llardecans, deixant de banda la seva possible menor presència, potser caldria cercar-lo en un aspecte que apuntaven des de les Borges Blanques,

“Y nótese por fin, que pueden verse muchos miles de árboles frutales que no cuentan más allá de tres o cuatro años, razon por la que apenas si llegan a producir la vigésima parte de lo que dentro de algunos años llegará a cosecharse”¹⁵.

La importància creixent que anirà aconseguint l'ametller, tot i que sempre restarà molt per sota del nivell assolit per l'olivera, fou copsada perfectament per un dels primers excursionistes, Ceferí Rocafort, que escrigué a les primeres dècades del segle XX sobre les Garrigues. Cal destacar, així mateix, el poc interès que li mereix aquesta comarca sense accidents orogràfics significatius però, també, els interessants comentaris de caràcter etnogràfic que introdueix sobre l'aprofitament dels fruits.

“Conreus y més conreus, y la terra erma coberta de garrigues, d'on li ve'l nom, es la seva característica. En la caiguda de l'hivern, que allí acostuma a ser boirós, sobre tot en la part jussana durant els mesos de Desembre y de Janer, es el millor temps pera anar-hi. Ara precisament l'ametller florit y la verdor dels blats són dues notes alegres que trenquen la monotonia de l'oliver, tant ben vist per l'agricultor com ingrat als ulls de l'excursionista. Tant l'oli com l'ametlla són dos factors importantíssims en aquesta comarca; especialment el primer producte es la base de la seva riquesa. Abans se'l molien ells mateixos, emperò avuy troben més planer vendre-s les olives a les fàbriques que, com les de Borges d'Urgell, ne fan gran consum. Es curiós el partit que trauen de l'ametlla: no desprecien res. Un pic transportat el fruit a casa espellofat y trencat, venen el móll; serven pera'l foc la closca, y la pel·lofa la cremen; de les cendres, que

¹⁴. D'acord amb els ingressos obtinguts per la Societat d'Aigües de Llardecans amb la recol·lecció i venda dels diferents fruits en resulta que, entre 1907-1915 i 1929-1931, les ametlles sols en generaven entre el 2,9 i el 5,4%. La principal font de finançament eren les olives (entre el 68 i el 76%) i la resta corresponia als cereals. No fou fins pocs anys abans de la guerra civil quan alguns grans propietaris feren plantades homogènies d'ametllers a alguna parcel·la de sembradura.

¹⁵. És per això que no s'aventuraven a calcular-ne la producció aleshores. Si que es feia, però, a Maials (3.200 quarteres), Sarroca (400 quarteres), Almatret (8.000 roves en gra), la Granadella (20.000 kg), la Pobla de Granadella (220 quarteres), Cervià (4.000 kg en gra), la Pobla de Cérvoles (250 quarteres) i el Cogul (200 quarteres) i, indirectament, a Granyena valorant-la amb 5.000 ptes (AMPLL, Segle XIX, caps 1610).

contenen molta potassa, en fan llexiu per atreure-n savó mòll, y de lo que resta encara ho aprofiten pera adobar les terres”¹⁶.

Seguidament, es necessari que ens questionem per les raons que impulsaren aquesta accentuació de l'especialització oliverera en els darrers decennis del segle XIX que permeté superar la crisi finisecular. La primera hipòtesi que se'ns podria acudir faria esment a l'evolució dels preus relatius pels diferents productes. Malauradament, les dades que tenim no ens permeten dur a terme aquests càlculs. Hi ha, però, altres factors que caldria tenir present. Ens referim, en concret, al fet que l'olivera era molt adaptable al medi físic de la zona d'estudi, el seu calendari de conreu era compatible amb el dels cereals¹⁷ i, especialment, que es tractava d'un conreu comercial que en el cas dels petits i mitjans propietaris permetia una gran inversió de treball per explotar, al màxim, la capacitat laboral de la casa mentre que en el dels grans terratinents la motivació era la d'aprofitar els salaris baixos¹⁸. En tots dos casos suposava obtenir una major remuneració de l'explotació agrària.

Així mateix, la superació de la crisi finisecular, en darrera instància, tingué molt a veure amb l'increment de la qualitat de l'oli que es dugué a terme en dos grans fronts: la introducció de millores culturals en el conreu i en la mòlta de les olives i, finalment, en l'inici del moviment associatiu articulat a l'entorn de l'accés a un molí olier. Respecte a les de caràcter cultural cal esmentar, com a mínim, els tres aspectes on es feren notar més: les plantacions d'oliveres, les tasques de conreu i la recol·lecció de les olives. Pel que fa al primer punt ja hem posat de manifest que el baró de Maials féu plantacions

¹⁶. Rocafort (1991: 122). A les Borges d'Urgell (després anomenades les Borges Blanques) es produí una gran concentració industrial (molins d'oli) que fou durament criticada per un coetani, ja que al seu parer Lleida tenia que haver captat aquesta indústria mitjançant avantatges fiscals. La conseqüència de no haver-ho fet era ben gràfica: mentre a Lleida hi havia 18 premses hidràuliques a Borges en tenien 76, “y para mayor vergüenza y aprobio nuestros, pasan de largo todos los días por nuestra misma ciudad en dirección a las Borjas los carros cargados de olivas que vienen de Aragón, que bajan del Segriá ó que suben de las Garrigas; y para colmo de todo, nuestras mismas olivas se venden y exportan afuera, convirtiéndo á Lérida de señora en tributaria” (Ayneto, 1923: 9). Una minuciosa descripció de les dues majors fàbriques d'oli de les Borges així com la ratificació que les Garrigues eren el centre olier més important de Catalunya es pot trobar a Aguiló (1919: 68-69). Vegeu també Ramon (1999).

¹⁷. Un cop sembrats els grans al novembre sols restava esperar fins al juny per anar a segar la collita i batre el gra al juliol-agost. Les necessitats més urgents de l'olivera, en canvi, se centraven en la collita de les olives (desembre a febrer) i en la poda dels arbres (a la primavera). Abans de la fil·loxera la verema també constituïa un moment crucial fins que fou reemplaçada per la collita de les ametlles.

¹⁸. Les tasques específiques que ho permetien eren fonamentalment dues. La preparació del terreny on plantar les oliveres que requeria la construcció d'espones, era la primera. Com deia Rocafort (s. d.: 79-80) referint-se a les Garrigues: “pera contenir les terres conreables en los costers de les valls amenaçades per les pluges, se veuen obligats a construir fermes espones que a la vegada servexen pera retenir la humitat en los camps que bé prou ho necessitan en un pahís com aquell, tant faltat d'aygua”. La segona, i principal, era la recol·lecció de les olives.

massives d'oliveres de la varietat arbequina a les seves possessions de Llardecans i Maials. Vist el bon resultat que se n'obtenia, perquè estava molt adaptada a l'agroclima de la zona i permetia produir un oli d'excel·lent qualitat, sembla lògic pensar que els propietaris l'anaren introduint de forma generalitzada al llarg de tot el segle XIX. Actualment, però, es pot observar que a les vallades moltes oliveres, tot i ésser arbequines, tenen la soca d'altres varietats. Aquest fet entenem que és degut al fet que la soca arbequina és menys resistent al fred, raó per la qual en llocs freds com les valls es tendia a no plantar-ne. Degué ser després de gelades especialment intenses com les de 1870 o 1921 que les esporgades regeneradores es farien mitjançant l'empelt d'arbequí. Procés que al segle XX es veuria afavorit quan els fabricants comencessin a primar les compres d'olives sense barreges¹⁹. Es tendiria, doncs, a homogeneïtzar les plantacions tot fent-les gairebé univarietales.

Respecte a les tasques aplicades al conreu de l'olivera cal parar esment en la intensificació del treball que passà per llaurar i cavar les oliveres, treure els llucs i esporgar-los adientment. Procés que vers 1890 ja s'havia iniciat encara que no serà fins les dues primeres dècades del nou segle quan tindrem constància, a partir de la documentació generada pel Sindicat Agrícola de Maials, del fet que se'ls adobi amb 5 kgs. per oliver, s'organitzin conferències i curssets per perfeccionar la poda o, fins i tot, que la Mancomunitat de Catalunya impulsés camps experimentals a La Granadella i a Maials²⁰.

La recol·lecció de les olives, d'acord amb la cartilla de 1890, es feia mitjançant el batoll amb bastons, de l'arbre. Aquesta pràctica tenia l'inconvenient de desmerèixer la qualitat de l'oli obtingut i accentuar –com els tipus de poda adoptats– les collites bianuals ja que destruïa les gemes que serien la brosta fructífera de l'any següent. Per tal de millorar aquest aspecte la recol·lecció del fruit passà a realitzar-se mitjançant “sarpes” o “pintes” (petits estris que permeten “pentinar” o “munyir” les branques), borrasses i escales (“bancs”) per arribar als camals més elevats. Aquesta pràctica a

¹⁹. Vegeu Zambrana (1987: 120) on reproduïx el comentari fet, en aquest sentit, per l'enginyer agronom de Terol el 1923. També encaixa plenament amb el que es deia, un any més tard, des de Lleida: “De las variedades cultivadas ocupa el primer lugar, por su importancia y aprecio para la fabricación de aceite, la Arbequina, siguiéndole, por igual concepto, la Verdiel. Las demás variedades obtienen escaso interés en las comarcas en que dominan las anteriores, y si bien el fabricante no rechaza las partidas en que están mezcladas varias clases, con tal de que el fruto esté fresco, paga a más alto precio las arbequinas” (Castañer, 1926: 642).

²⁰. Tot plegat té molt a veure, sens dubte, en el fet que s'insereix dins un context més ampli com és el gran impuls donat al Principat durant la primera meitat de la dècada dels anys vint a l'estudi i divulgació del conreu de l'olivera i de l'elaboració d'oli. Les iniciatives sembla que es polaritzaren a l'entorn de la Mancomunitat de Catalunya i l'Estació Oliverera de Tortosa (Tarragona). La primera publicà els diversos treballs del cap del Servei d'arbres fruiters de la Mancomunitat (Matons) i la segona els del seu enginyer i director (Aguiló).

principis del segle XX ja estava generalitzada²¹ tot i que encara persistia, majoritàriament per part de les dones, la tasca de plegar les olives caigudes al terra que si es molien conjuntament amb les altres disminuïen la qualitat de l'oli. Endemés hem pogut constatar l'existència de dues altres innovacions que també contribuïen a incrementar la qualitat de l'oli: la neteja de les olives de fulles i fang (mitjançant uns aparells anomenats “triadors”) abans de portar-les al molí o vendre-les i l'inici de la recol·lecció a finals de novembre o principis de desembre en lloc de fer-ho des del gener. Aquest darrer aspecte, amb tot, a partir de les entregues fetes a la Societat d'Aigües hem pogut veure que sols era seguit pels mitjans i grans propietaris mentre que els petits iniciaven la collita al gener o fins i tot al febrer. L'explicació cal cercar-la en el fet que aquests darrers, en no poder viure de les seves terres, es veïen necessitats de jornals i a començament d'hivern era quan hi havia més possibilitats de treballar per les altres categories de propietaris, tot i que impliqués deixar per més endavant la seva pròpia collita²².

El veritable quid de la qüestió, amb tot, rau en les importants diferències que hi ha entre vendre olives o oli (vegeu l'evolució no sempre correlativa dels índexs de la taula 5). En aquest darrer cas, suposa augmentar el marge de guanys. El punt clau, però, és que es necessita disposar del mitjà de producció (és a dir molí olivarer) que permeti la seva elaboració. Sols els grans terratinents es poden permetre aquesta gran despesa inicial, que es veu incrementada per la necessitat de disposar de recursos en metàl·lic per tal de treure partit de les oscil·lacions del preu de l'oli i d'exercir com a prestataris. Els grans propietaris, doncs, es beneficiaven de l'apropiació d'aquest valor afegit pel control de la producció de la majoria dels altres pagesos. Serà al voltant d'aquesta peça on giraran les estratègies dels diferents grups socials.

Taula 5.
Comparació dels preus d'una rova d'oli i d'una quartera d'olives.

Anys	Rova d'oli		Quartera d'olives	
	Pta	Índex	Pta	Índex
1907-1911	12,31	100,00	14,00	100,00
1912-1916	13,73	111,53	13,00	92,86
1917-1921	20,20	164,09	18,66	133,28
1922-1926	26,40	214,46	18,59	132,78
1927-1931	23,62	191,88	22,35	159,64

Font: Mateu (1996a: 125).

²¹. Hi han elements que ens permeten qüestionar la fiabilitat d'allò consignat sobre aquest extrem a la cartilla de 1890 o, com a mínim palesen la ràpida adopció del nou sistema “por ordeño”. En concret, l'enginyer agrònom de Lleida l'any 1892 visità diversos indrets de la província i donà fe de què aquest era l'únic sistema emprat, si més no, als pobles garriguencs de les Borges Blanques i Juneda (Archivo del Ministerio de Agricultura, llig. 260, any 1892).

²². Vegeu Guillén-García (1925), Castañer (1926) i Narotzky (1988a).

Per als grans terratinents era essencial la substitució dels seus vells molins de fusta per d'altres molt més moderns amb premses hidràuliques. Algunes notícies que tenim ens permeten confirmar l'existència d'aquest procés que es dugué a terme gradualment. Així, a l'amillarament de 1877 ens constava que a Llardecans hi havia set molins, dels quals sis pertanyien als principals terratinents del poble i l'altre a una companyia privada. A principis de segle ja disposava de 22 premses: 14 de fusta, 2 de palanca i 6 d'hidràuliques²³. Malgrat tot, si més no al segle XX els grans terratinents-moliners ja no controlaven el total de la producció municipal. En primer lloc perquè hi havia diversos traginers que es dedicaven a l'anomenat “port i report” que consistia a comprar olives, cereals i ametlles per tal de portar-les a vendre, amb “carros de torn” tirats per animals, a fabricants i majoristes de Lleida, de Reus o de les Borges Blanques²⁴ i, de tornada, aprofitar el viatge per dur productes alimentaris, especialment patates, que s'encarregaven de vendre a les seves botigues.

Pel que fa als propietaris més modestos la situació era més desesperada i van saber copsar que, encara que introduïssin les millores culturals abans esmentades en el conreu de l'olivera, únicament si aconseguïen sostreure's al control dels moliners i de la resta de compradors d'olives tindrien alguna esperança de surar econòmicament. És precisament aleshores que a les Garrigues proliferaren les cooperatives oleícoles de casuístiques molt diferenciades que els permetien obtenir una millor remuneració del seu treball en quedar-se amb el valor afegit de la transformació de les olives en oli²⁵.

El recurs a les estadístiques oficials, en aquest cas, proporciona una visió molt distorsionada de la realitat ja que la seva elaboració era poc acurada i, endemés, encobrien situacions molt heterogènies. És el cas, sense anar més lluny, de Llardecans i Maials, municipis on se centrà la nostra atenció. A mena de presentació cal esmentar que en els estudis globals sobre l'associacionisme agrari s'insisteix en considerar la Llei de Sindicats de 1906 com el punt de partida del cooperativisme. Això no deixa d'ésser cert però alhora també encobreix part de la realitat. Cal tenir present, en aquest sentit, que si bé en alguns indrets impulsà la creació d'entitats cooperatives en d'altres sols

²³. S'ha extret de Rocafort (s. d.: 167). El fet que el 1880 es consignés 15 premses de fusta i a principis de segle encara en restés 14 ens permet apuntar que es devia tendir a fer molins moderns així que s'anaven construint tot mantenint-se, de moment, els vells (Zambrana, 1981: 287; Ramon, 1999). També hi havia una fàbrica de sulfur a Llardecans que es dedicava mitjançant procediments químics a extreure l'oli que restava a la pinyola.

²⁴. El mercat principal de Llardecans i Maials era Reus, via Flix, i sols a partir de la segona dècada del nou segle, coincidint amb la construcció de la carretera que unia Maials amb Lleida (el 1913), es començà a canalitzar part de la producció vers la capital provincial i les Borges Blanques. Tot plegat, lògicament, té molt a veure amb les infraestructures i els mitjans de transport de què es disposava.

²⁵. Cal fer esment que les pàgines següents sols constitueixen una síntesi d'una anàlisi més acurada sobre aquesta qüestió (Mateu, 1996b) a la qual remetem al lector interessat.

sancionà pràctiques ja existents. Aquestes darreres, lògicament, no tenien l'estatus de “sindicat” però sota denominacions molt diverses constituïen veritables associacions agràries cooperatives, que en molts casos, sorgiren en la dècada dels noranta per fer front, des d'un bon principi, a la crisi.

La primera associació de la qual tenim notícia a Llardecans és la “Sociedad La Unión”, constituïda el 1876 per sis socis que eren propietaris mitjans, i articulada a l'entorn d'un molí olier amb una premsa que tingué continuïtat fins la primeria del nou segle. La més important, però, fou l'anomenada Sociedad Aceitera formalitzada davant el notari l'any 1891 i coneguda popularment com a Molí de Ferro per la seva moderna premsa hidràulica. Part de la seva importància li ve donada pel fet que no fou l'única que es creà, en plena crisi finisecular, a la comarca. La conclusió que se'n pot deduir és constatar que la resposta a la conjuntura depressiva a les Garrigues, com en d'altres indrets fonamentalment vitícoles, no es féu esperar gaire.

Un cop feta aquesta breu presentació del tema ens proposem aprofundir en l'anàlisi comparativa de les principals associacions que es crearen a Llardecans: l'esmentada Sociedad Aceitera de 1891 i el Sindicato Aceitero de 1920²⁶. L'exposició s'articularà al voltant de dues grans qüestions. En una primera intentarem esbrinar si es pot constatar l'existència de lligams entre totes dues agrupacions i, seguidament, cercar si ens donen pautes que ens permetin copsar les estratègies econòmicosocials que les impulsaren.

Es tracta, jurídicament, de dues entitats diferenciades però, com veurem, hi ha indicis que desmenteixen aquesta aparença. Cal fer esment, en primer terme, que la majoria dels socis de la “Societat” l'any 1919 decidiren liquidar aquesta organització i vendre el molí a una nova agrupació que aleshores es forjava. Ens estem referint, és clar, a l'esmentat “Sindicat”. Els vincles, però, van encara molt més lluny, tal com es desprén de l'anàlisi dels seus respectius socis. És il·lustratiu, en aquest sentit, que dels setze socis fundadors de la primera entitat en retrobem com a mínim tretze en la segona.

Tots els socis, a més, pertanyien a cases mitjanes i riques, circumstància que se'ns revela com una estratègia clarament defensiva adoptada per explotacions que, per si soles, eren incapaces de permetre's una despesa tant elevada però que, alhora, no volien que d'altres propietaris més modestos se'n poguessin beneficiar. El punt clau el constitueix el comú recel de les dues entitats vers les fòrmules cooperatives que

²⁶. A mena de preàmbul es pot esmentar que la primera era una societat anònima constituïda per setze socis que tenien, en total, cinquanta accions. La segona, en canvi, tenia l'estatus de sindicat agrícola i constava de vint-i-cinc socis, cadascun dels quals tenia un títol, excepte dos socis que en compartien un.

traduïren en dos mecanismes legals diferenciats. Així, a la Societat, encara que la junta administrativa era l'encarregada de vendre l'oli i la pinyola, això no suposava que els majors dels propietaris inclosos dins el molí renunciessin al control de la seva producció. Precisament succeïa tot el contrari, ja que les votacions es feien per nombre d'accions i la possessió de més terres anava lligada a un major volum d'aquestes. Que la presa de decisions, al Sindicat, partís de la premissa que cada soci tenia un vot i que la junta administrativa era escollida per sorteig podria induir-nos a pensar que, finalment, el sentiment cooperatiu i democratitzador havia prevalgut. Res més lluny de la realitat. El quid de la qüestió és que cadascú feia la venda de l'oli pel seu compte i risc. Es tracta, doncs, del triomf dels recels vers l'igualitarisme democràtic que portà a buidar la junta directiva d'una de les seves principals facultats, amb la qual cosa, com assenyalava un informant que n'havia estat soci, “no era un veritable sindicat, sinò una agrupació”.

A partir de l'exposició precedent es pot suscitar l'interrogant de quins foren els motius pels quals es disolgué la Societat de Llardecans si el seu substitut continuava responnent a una mateixa estratègia de caire corporatiu. A mena d'hipòtesi, creiem que obeïa a dues raons fonamentals. Hi havia, en principi, l'opció de consolidar-se eixamplant, mínimament, el nombre de beneficiaris. Ho palesa que el 1920 hi entraren, entre d'altres, un gran propietari que no disposava de molí i tres que anys enrera n'havien tingut de fusta. La segona raó, en canvi, seria una mena de legitimació de l'anterior. Faria referència, en concret, a la voluntat d'acollir-se, formalment, a la Llei de Sindicats de 1906 segurament per tal de gaudir dels privilegis fiscals que aquesta atorgava i que, a partir de 1915, realment aplicava.

Diferent havia estat l'evolució seguida al veí municipi de Maials. La distinció a què al·ludia el nostre informant es pot copsar molt millor si comparem totes dues associacions amb el Sindicato Agrícola Fomento Mayalense creat el 1917. A partir de la consulta dels seus estatuts hom s'adona immediatament de l'existència de dos grans diferències. La primera és que en aquest darrer organisme es reflecteix un macroprojecte de caire socioeconòmic²⁷ dins el qual la vessant de l'elaboració i comercialització de l'oli està poc desenvolupada. Una segona pista ens la proporciona el seu lema: “Uno por otro y todos por todos y por cada uno” que es tradueix en tres grans concrecions: tothom de Maials o que portés finques del terme hi podia ingressar com a soci (i efectivament molta gent ho féu), cadascun d'aquests tenia un vot i la comercialització de l'oli es feia conjuntament, de tal manera que podien exercir una major pressió sobre els compradors.

²⁷. Caixa popular d'estalvis i préstecs, socors mutu, assegurances contra incendis i pedregades, cultura, esbarjo i edició d'un periòdic (Sindicato Agrícola Fomento Mayalense 1917: article sisè del capítol primer).

L'acta de constitució mostra l'entusiasme que suscità el projecte presentat pel principal impulsor i mestre nacional, Eliseu Sales, als vint-i-cinc membres fundadors (mitjans i grans propietaris) i que ràpidament es feu extensiu a d'altres. Cal valorar, en aquest sentit, l'evolució del nombre de socis: setanta-cinc al cap de set mesos, un centenar el 1921 i cent trenta-cinc l'any 1934 així com el fet que hi entraren nombrosos petits propietaris (Sales 1994: 140-147). L'aspecte democràtic, que erosionava la mateixa arrel del fenomen caciquista, és visible en el fet que cadascun dels socis (excepte els numeraris i els adoptius) tenia veu i vot, la pressa de decisions estava estipulada mitjançant el vot secret i cada any es renovava la meitat de la junta directiva. La mateixa publicació de la comptabilitat del Sindicat al seu periòdic, finalment, cal valorar-la com un important recurs propagandístic, ja que representava una decidida aposta per la transparència.

Si diferents havien estat les estratègies adoptades, les seves repercussions a curt i mitjà terme no ho foren menys. A Llardecans, mentre per als propietaris benestants, fou un èxit econòmic, per als més desfavorits suposà la seva exclusió de l'elaboració i comercialització del seu propi oli que, en conseqüència, els deixà molt desamparats davant els fabricants. A Maials, en canvi, la major cohesió interclassista aconseguida beneficià econòmicament a un segment molt superior de propietaris. A mena de recapitulació podem concloure dient que el seguiment de les “tradicions” associatives en dos municipis garriguencs ens ha permès posar en entredit la tesi de l'esclat cooperativista tardà en aquestes contrades. També ha servit per esbossar un ampli ventall de vies que coexistien sota una mateixa denominació legal.

Els límits del model de creixement adoptat i la fallida final

A les Garrigues, doncs, el principal mecanisme que permeté superar la crisi finisecular fou l'aprofondiment en l'especialització oliverera, tendència que culminava un llarg camí iniciat a les darreres dècades del segle XVIII, mitjançant la millora de la qualitat de l'oli produït. Degut a això el seu oli assolí un reconegut prestigi internacional que li obrí les portes a l'exportació i, en conseqüència, incentivà el conreu oliverer, tal com posà de manifest l'enginyer agrònom de Lleida quan el 1913 assenyalava:

“Durante el último decenio ha tenido gran aumento la extensión del olivo en la provincia por las buenas cualidades y condiciones en que vegeta la variedad arbequina en los terrenos de regadío en que se ha plantado y los precios elevados que alcanzó la aceituna, la esmerada elaboración del aceite y el aprecio que ha alcanzado en el interior y exterior y por la reducción que ha sufrido el

viñedo con motivo de la invasión filoxérica a cuyo arbusto ha sustituido el olivo”²⁸

Aquesta visió optimista, però, ja havia estat parcialment posada en entredit uns anys abans²⁹ tot i que no fou fins la dècada dels anys vint que confluïren els factors de caràcter conjuntural (climatològics) amb d'altres de tipus estructural que suposaren el qüestionament definitiu d'aquesta nova fase de creixement. Una primera aproximació a nivell provincial fou elaborada per Zambrana quan apuntà que,

“En las dos primeras décadas del siglo XX, Lérida tuvo un apreciable crecimiento en la cuantía del caldo elaborado, aumento que retrocedió durante la década siguiente. El alza se inició en los primeros años del nuevo siglo por la expansión del cultivo y el cuidado del laboreo. La baja de la década de 1920 se relaciona con el abandono temporal de plantaciones heladas o/y el arranque de arbolado” (Zambrana, 1987: 100).

La cita, tot i tenir bona part de raó, ja que indirectament esmenta la gelada de 1921, no es fa ressó del principal factor conjuntural, la sequera, causa directa de les pèrdues continuades de producció durant tot el primer terç del segle i element que, segons tots els indicis, acabà per comportar a partir dels anys vint importants pèrdues poblacionals a la comarca –bàsicament jornalers i petits propietaris– fins més enllà de 1950. Aquestes darreres són tant importants que a partir dels anys trenta el nivell poblacional ja era inferior al màxim assolit abans de la crisi finisecular i, entre 1940 i 1960, davallà fins i tot per sota del de 1857. Respecte a la incidència continuada de la sequera res més expressiu que les grans oscil·lacions productives reflectides a la gràfica 2.

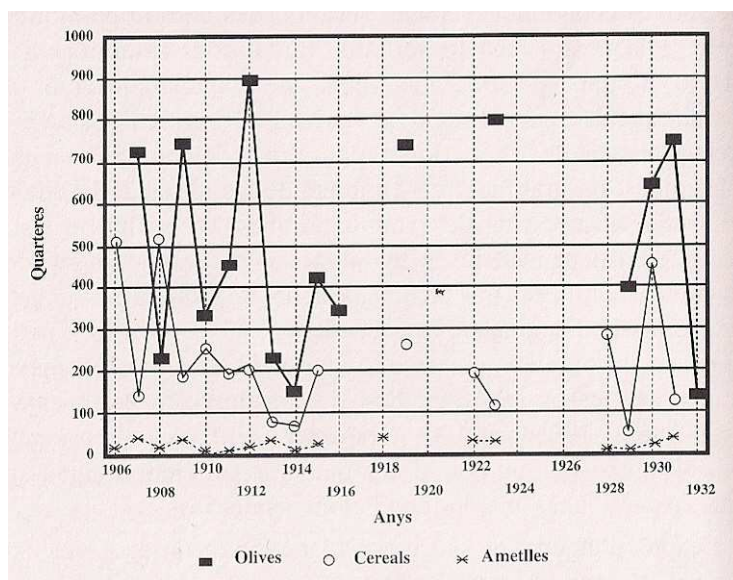
Reprenent la hipòtesi de la intensificació de l'explotació mitjançant l'aprofundiment de l'especialització oliverera per tal de superar la crisi finisecular cal assenyalar que es tractava d'una estratègia incompatible amb la introducció d'innovacions tècniques estalviadores de mà d'obra. La seva fallida s'esdevingué a partir de la tercera dècada del segle XX tal com ho palesa l'evolució del preu de l'oli. Entre

²⁸. Cita reproduïda per Zambrana (1987: 104). La majoria de l'oli, amb tot, es continuava venent a l'engròs a italians i francesos que després de posar-hi la seva etiqueta el comercialitzaven com a propi.

²⁹. L'Assamblea oliverera d'àmbit estatal de les Borges Blanques el 1910 tenia com a objectiu exigir del Govern la protecció de la producció oliverera mitjançant l'aplicació pràctica de les disposicions legals que prohibien les barreges d'olis de llavors i d'olives a l'interior del país. La postura majoritària coincidia amb la circular-convocatòria on es posava de manifest el recel vers el futur atès que: “La relativa prosperidad actual de la producción de aceitunas y de sus aceites, á la vez consecuencia y estímulo del iniciado perfeccionamiento, no ha de ser razón o motivo de abandonarla a sus solas fuerzas, en medio de los embates de la concurrencia libre y sin trabas con la producción de aceites de semillas extranjeras” (*Asamblea Olivarera celebrada en Borjas Blancas de Urgel en 25 de Septiembre de 1910. Circular-convocatoria. Reseña. Conclusiones*, Lleida, Impr. Mariana, 1910, p. 5).

1927-1931 es produí un punt d'inflexió en la seva cotització que suposà un retrocés accentuat al primer quinquenni dels anys trenta (taula 5) probablement relacionat amb la superació de la crisi a Andalusia (que convertí aquesta regió en un important competidor en el sector dels olis per al consum humà mitjançant la generalització del refinat), la pèrdua de pes dels olis del llevant i nord-est peninsular a causa de la creixent participació de l'olivera castellana-manxega i extremeña en el producte oliverer total, la progressiva importància assolida per d'altres tipus d'oli (llavors) i la recuperació dels països mediterranis productors afectats per la Primera Guerra Mundial que anà restringint el mercat de l'oli catalanoaragonés (Zambrana, 1987: 318-320)³⁰. Al contrari que al Segrià dinàmic i expansiu del primer terç del segle XX, en tota aquesta àrea oliverera la crisi de la postguerra no faria més que allargar i agreujar una situació ja de per sí crítica que s'anava arrossegant, com a mínim, des dels anys vint.

Gràfica 2.
Produccions recol·lectades per la Societat d'Aigües de Llardecans (1906-1932).

Font: Elaboració pròpia a partir la documentació generada per la Societat d'Aigües de Llardecans (AMLL).

Per tal d'adaptar-se a la nova situació del mercat oliver després de la crisi finisecular (quan els olis de greixos vegetals desplaçaren el d'oliva dels mercats no alimentaris) ja hem posat de manifest que fou clau l'accés als mitjans de transformació i comercialització de l'oli. Amb tot, aquest aspecte fou especialment crucial a partir dels anys vint (quan s'incrementà la competència entre els olis destinats al consum humà) perquè en afegir-s'hi les sequeres qüestionà la viabilitat futura de l'estratègia adaptativa adoptada per les explotacions familiars i molts dels seus membres hagueren d'emigrar.

³⁰. És significatiu que fos en aquest període quan es legalitzà una associació d'àmbit provincial que pretenia agrupar tots els implicats en la fabricació d'oli (Asociación de productores y elaboradores de Aceite de la Provincia de Lérida, 1929).

Tot plegat portà a una disminució de l'oferta de força de treball que es traduï, al seu torn, en la pèrdua de rendibilitat de les grans explotacions ja que, a més, el policultiu i la dispersió de les parcel·les contribuïren a impedir l'assoliment d'una mecanització efectiva capaç de reduir les despeses salarials. Als grans terratinents, doncs, el principal factor que els suposà una gran pèrdua de rendibilitat fou l'increment dels salaris agrícoles ja que continuaven necessitats d'una gran quantitat de mà d'obra, especialment a les èpoques de recol·lecció de l'oliva.

El cooperativisme ha d'ésser considerat en aquest context com el principal recurs de les explotacions familiars per intentar garantir la seva continuïtat. Encara que alentí la creixent davallada de l'activitat econòmica de la zona no pogué evitar, en definitiva, que poc a poc anés esdevenint una de les comarques deprimides del Principat³¹. Tot i això hi ha matissos que cal introduir, ja que l'evolució seguida durant el primer franquisme restà molt condicionada per la dinàmica aconseguida durant el període precedent.

Així, com vèiem, a Llardecans molts propietaris no es van poder integrar a cap cooperativa, fet que facilità l'explotació desmesurada per part dels moliners, de tal manera que aquests assoliren un desenvolupament espectacular en termes econòmics i socials que el context de la postguerra potencià mitjançant el mercat negre. La creació, des del no-res, d'una cooperativa que intentava alliberar-se del seu control fou tardana. Si hi afegim les fortes pressions rebudes i els vicis originals –lleï franquista de 1942 i gran polarització social exacerbada arran del conflicte armat així com la rèmora del Molí de Ferro– es pot començar a entendre el perquè de l'èxit relatiu de la cooperativa.

La tendència seguida a Maials, per altra banda, era molt diferent. L'èxit econòmic i social aconseguït amb el Sindicat Agrícola que permeté aglutinar sectors molt heterogenis dificultà l'expansió dels grans moliners. Ràpidament, el 1939, reprengueren aquesta tradició i, en conseqüència, impediren un creixement espectacular dels moliners particulars que haurien fet prevaldre els seus interessos mitjançant el control de l'elaboració i comercialització de l'oli. Per tant, a diferència de Llardecans, l'èxit de la via assajada devia fer més soportable per a un bon nombre de petits propietaris la recessió econòmica del primer franquisme.

³¹. Les cooperatives no pogueren treure tot el profit a l'oli de qualitat que produïen perquè les principals xarxes de distribució del producte restaren en mans dels grans oliverers andalusos i dels italians. A aquesta raó que permet explicar el poc marge de maniobra de què disposaven cal afegir-hi, a més, el fet que no s'havien associat per tal de constituir un grup amb més capacitat de pressió. No hi deu ésser alié, segurament, el fet que dins la mateixa comarca, com vèiem, coexistien una gran heterogeneïtat d'opcions cooperativistes.

Finalment, l'època de l'autarquia suposà una dura crisi per als més desposseïts: sovint no podien controlar la comercialització de la seva producció i eren expulsats de les seves parceries. Per als grans propietaris que disposaven d'un molí olier es tractà, en canvi, d'un moment daurat que els permeté compensar, amb escreix, els increments salarials del període. Sols fou, amb tot, un breu parèntesi temporal dins del procés més genèric de crisi en què es trobava immers el conjunt de les explotacions garriguenques de secà que es féu especialment evident a partir dels anys seixanta. La desaparició del mercat negre i l'inici d'un èxode rural sense precedents són la base de la marginalització creixent de les grans explotacions que no podien fer front a les espectaculars pujades salarials experimentades en aquests anys.

Conclusió

En aquest treball hem posat de manifest que el procés d'especialització oliverera constitueix el veritable nucli vertebrador de les transformacions econòmiques i socials de les Garrigues des de mitjans del segle XIX fins la darrera postguerra. Aquesta resposta –l'especialització oliverera– generada directament pels requeriments del desenvolupament de l'economia de mercat, incloïa en si mateixa la base de les seves limitacions. Tot i que va permetre superar la crisi finisecular, ja des d'abans de la guerra civil, la via de desenvolupament agrari adoptat (basat en la consolidació d'una estructura predominantment familiar) es va mostrar incompatible amb el desenvolupament capitalista i va abocar la comarca vers la marginalitat.

D'acord amb els resultats obtingut, podem parlar de l'existència de quatre períodes ben delimitats: dues fases expansives, separades per la crisi finisecular, i una darrera, on es posà de manifest la fallida definitiva del nou procés de creixement. La primera, al tercer quart del segle XIX, era clarament d'expansió agrària tal com reflectia el creixement poblacional constant i l'especialització oliverera. L'arribada de la crisi, al començament de la dècada dels vuitanta, suposà la gradual expansió dels ametllers en detriment de la vinya, especialment arran de la fil·loxera el 1901, i una forta accentuació de la vessant oliverera. La seva superació, amb tot, no s'assolí fins la primera dècada del segle XX, encara que a partir d'aleshores ja es començaren a palesar els seus límits amb unes collites molt irregulars. La crisi va reaparèixer amb força als anys vint quan a la problemàtica de fons (la sobreproducció relativa del mercat oliver destinat al consum humà), s'hi afegiren serioses crisis conjunturals que tot sembla indicar que qüestionaren la viabilitat de les petites i mitjanes explotacions familiars. Això va suposar un important procés emigratori i un espectacular creixement dels salaris agrícoles.

L'impacte de la guerra civil i la postguerra sols suposà, en aquest tendència, un agreujament del retrocés ja iniciat prèviament.

Cal assenyalar també que durant la primera meitat del segle XX fou clau l'apropiació del valor afegit generat en transformar les olives en oli. En aquest sentit, a principis de segle, els grans terratinents acabaren la substitució, iniciada arran de la crisi finisecular, dels molins de fusta pels de premses hidràuliques i, especialment alguns, continuaren monopolitzant part de la comercialització de les olives produïdes pels petits propietaris. A la vegada, els mitjans, que estaven sotmesos a un fort procés d'erosió de rendes anaren consolidant-se com a grup hegemònic, en organitzar-se en cooperatives i sindicats. De tota manera, com vèiem, hi havia diferents tipus de cooperativisme. Mentre el Sindicat de Maials respondria a la imatge que hom s'ha forjat d'aquest moviment, la reconversió tàcita del Molí de Ferro de Llardecans el 1920 (passà d'ésser una societat anònima a un sindicat) no suposà un canvi qualitatiu en la seva vessant corporativista, exclusivista i de recel per la presa de decisions conjuntes amb el que, en definitiva, impedí als petits propietaris del poble que poguessin accedir al control de la seva pròpia producció.

Bibliografia

- Aguiló, I. (1919): *Notas de actualidad sobre la elaboración del aceite de oliva*, Barcelona, Herederos de Juan Gili Editores, 1ª ed. 1908.
- Aguiló, I. (1924): *La poda racional del olivo. Notas de vulgarización*. Tortosa, Impr. Sanchís y Rovira.
- Aguiló, I. (s.d.): *Necesidad de abonar los olivares. Notas de vulgarización*. Tortosa.
- Aldomà, I. (coord.) (2013): *L'aigua, patrimoni de la Catalunya seca. Passat i present en l'entorn de Torrebesses*, Lleida, Pagès editors.
- Asociación de productores y elaboradores de aceite de la provincia de Lérida (1929): *Estatutos*, Lleida, Impr. Católica.
- Ayneto, J. (1923): *Del porvenir de Lérida o de la Lérida del porvenir*, Lleida, Impr. Payà.
- Blanco, R. (1927): *Estudio biométrico de la oliva arbequina*, Lérida, Gráficos Academia Mariana.
- Bretón, V. (2000): *Tierra, Estado y Capitalismo. La transformación agraria del Occidente catalán, 1940-1990*, Lleida, Milenio.
- Castañer, R. (1926): "Lérida", a AA. DD.: *VII Congreso internacional de oleicultura. Celebrado en Sevilla bajo el Augusto Patronato de S. M. el Rey Don Alfonso XIII. 5 a 19 de diciembre de 1924*. Madrid, Sucesores de Rivadeneyra, pp. 642-645.
- Farré, M. A. (1993): "Els orígens de l'expansió de l'olivera a l'Urgell i Les Garrigues als segles XVI i XVII", *Urtx. Revista Cultural de l'Urgell*, nº 5, pp. 149-177.

- Garrabou, R.; Pujol, J. (1987): “El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX”, *Recerques. Història, Economia, Cultura*, nº 19, pp. 35-83.
- Giralt, E. (1990): “L'agricultura”, a AA. DD.: *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània. Vol 2. Segle XIX. Població i Agricultura*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, pp. 121-305.
- Guillén-García, G. J. (1925): *El olivo, la aceituna y el aceite*, Barcelona, Libreria de Francisco Puig, 1ª ed. 1902.
- Iglesies, J. (1961): *El movimiento demográfico en Cataluña durante los últimos cien años*, Barcelona, Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona.
- Infante, J. (2012): “¿Cuántos siglos de aceituna? El carácter de la expansión olivarera en el sur de España (1750-1900)”, *Historia Agraria*, nº 58, pp. 39-72.
- Infante, J. (2014): *¿Quién levantó los olivos? Historia de la expansión olivarera en el sur de España (ss. XVIII-XX)*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente.
- Instituto Nacional de Estadística (1991): *Censo agrario de España 1989. Tomo IV. Resultados comarcales y municipales, Lérida*. Madrid, Instituto Nacional de Estadística.
- Jiménez, J. I. (1986): “Introducción”, a Garrabou, R.; Barciela, C.; Jiménez, J. I. (eds.): *Historia agraria de la España contemporánea. 3. El fin de la agricultura tradicional (1900-1936)*, Barcelona, Crítica, pp. 9-141.
- Lladonosa, J. (1983): “Les Garrigues” i “El Segrià”, a AA. DD.: *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, vol. 10.
- Madoz, P. (1985): “Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del Regne d'Aragó”, a *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Barcelona, Curial, 2 vols, ed. original 1845.
- Martin, F.; Preixens, J. (2005): *Les construccions de pedra seca*, Lleida, Pagès editors.
- Mateu, J. (1982): *La pagesia urgellenca abans del Canal*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana – Institut d'Estudis Ilerdencs.
- Mateu, J. J. (1996a): *Terra i treball a les Garrigues. El procés d'especialització olivarera, 1850-1950. Història d'un fracàs?*, Lleida, Pagès editors.
- Mateu, J. J. (1996b): “El cooperativisme agrari a les Garrigues: Gènesi i evolució a Llardecans i Maials (1880-1962)”, *Recerques. Història, Economia, Cultura*, nº 34. Barcelona, pp. 75-96.
- Mateu, J. J. (2017): *Enginyers i regants. El Canal d'Aragó i Catalunya (1896-1940)*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida.
- Matons, A. (1922a): *Fabricació d'olis*. Barcelona, Escola Superior d'Agricultura.
- Matons, A. (1922b): “Vocabulari de l'oli i l'olivera”, *Butlletí de Dialectologia catalana*.
- Matons, A. (1923): *L'olivera*, Barcelona, Escola Superior d'Agricultura – Impremta A. López.
- Moral, J. del (1979): *La agricultura española a mediados del siglo XIX (1850-1870). Resultados de una encuesta agraria de la época*, Madrid, Ministerio de Agricultura.
- Mor, C. (1984): *La evolución de la tierra agrícola en un sector de la Cataluña subàrida: la comarca de Les Garrigues (Lleida)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita.
- Mor, C. (1985): “La utilización de la tierra agrícola en la comarca de Les Garrigues (Lleida) de 1954-60 a 1979”, *Revista de Geografia*, vol. XIX, pp. 69-86.

- Morey, A.; Molina, R. (2016): “El retroceso del olivar en las Baleares: un itinerario a contracorriente de la evolución española (1800-1960)”, *Historia Agraria*, nº 68, pp. 71-101.
- Naredo, J. M. (1983): “La crisis del olivar como cultivo 'biológico' tradicional”, *Agricultura y Sociedad*, nº 26, pp. 167-288.
- Narotzky, S. (1988a): “El conreu de l'olivera i la producció d'oli: a Les Garrigues”, *L'Avenç*, nº 111, pp. 22-27.
- Narotzky, S. (1988b): “Hecha la ley, hecha la trampa, el espíritu 'Cooperativo' en la transición”, *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, nº 6, pp. 207-218.
- Pujol, J. (1990): “Modernització i especialització. 1914-1936”, a AA. DD.: *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània. Vol 5. Segle XX. Població, agricultura i energia*, Barcelona, Enciclopedia Catalana, pp. 131-155.
- Queralt, R. (2008): *Les cabanes de volta de les Borges Blanques: paisatges, fets i gent*, Valls, Cossetània Edicions.
- Ramon, J. M. (2013): “Cambio agrario, uso del suelo y regadío: el impacto del Canal de Urgell, 1860-1935”, *Historia Agraria*, nº 59, pp. 43-94.
- Ramon, R. (1999): “Estructura empresarial, empreses i canvi tècnic en la indústria de l'oli d'oliva de les comarques de Lleida, 1890-1936”, a Vicedo, E. (ed.), *Empreses i institucions econòmiques contemporànies a les terres de Lleida, 1850-1990*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 141-188.
- Rocafort, C. (1991): “De les Garrigues al Pla de Lleida”, a *Excursions pel Pirineu i el Pla de Lleida (Escrits)*, Tremp, Editorial Garsineu, pp. 121-139.
- Rocafort, C. (s. d.): *Província de Lleyda*, a Carreras, F. (dir.), *Geografia general de Catalunya*, Barcelona, ca. 1910.
- Sales, F. (1994): *Maials. Història de la vila i del seu terme. Volum. 2. Del segle XVIII a la Guerra Civil (1750-1938)*, Maials, Ajuntament de Maials.
- Sales, F. (1995): “Transformacions agràries a Les Garrigues: 1860-1936: De l'especialització olivarera a la crisi del sector”, *Recerques. Història, Economia, Cultura*, nº 29, pp. 87-108.
- Sindicato Agrícola Fomento Mayalense (1917): *Estatutos del Sindicato Agrícola “Fomento Mayalense”*, Lleida.
- Vicedo, E. (1991): *Les terres de Lleida: el desenvolupament català del set-cents. Producció, propietat i renda*, Barcelona, Crítica.
- Vicedo, E. (2007): “Paysannerie, huile, marchés et conditions de vie dans la Catalogne occidentale (1716-1930)”, *LIAME. Bulletin du Centre d'Histoire et d'Histoire de l'Art des époques moderne et contemporaine de l'Europe Méditerranéenne et de ses périphéries*, nº 20, pp. 217-244.
- Vilar, P. (1986): *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, Barcelona, Edicions 62, 4 vol.
- Zambrana, J. F. (1981): “La fabricación del aceite de oliva en España, 1870-1930”, *Agricultura y Sociedad*, nº 19, pp. 267-361.
- Zambrana, J. F. (1985): “El olivar español, 1870-1930”, a Garrabou, R.; Sanz, J. (eds.): *Historia agraria de la España contemporánea. 2. Expansión y crisis (1850-1900)*, Barcelona, Crítica, pp. 301-320.
- Zambrana, J. F. (1987): *Crisis y modernización del olivar español, 1870-1930*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.